

LITTERATUR

SVENSK PROSADIKTNING 1955

Av ELOF EHNMARK

I

I en av de senaste litterära antologierna, *Hilding Sallnäs—Staffan Björck: Svensk Litteratur*, som innehåller ett både fyndigt och instruktivt urval och dessutom utmärkta diktarporträtt, börjar avdelningen om vår moderna diktning med sekelslutsförfattarna Hj. Söderberg och Bo Bergman och slutar med Lars Ahlin och Tage Aurell. Egendomligt nog finns både Bo Bergman och Aurell med i 1955 års prosadiktning, som f.ö. i förvånande omfattning också rymmer mellanliggande generationer. Visserligen har tiotalisterna — Siwertz och Lidman — stått över, men de representeras genom utgåvan av Ludvig Nordströms märkliga dagböcker, och visserligen finns inte heller Pär Lagerkvist med, den enda återstående av en liten grupp nydanare efter tiotalisterna, men i övrigt kan man tala om en mycket god representation av skilda skolor och generationer. Av den s. k. andra generationen arbetardiktare finner man Eyvind Johnson, Moa Martinson, Jan Fridegård och Vilh. Moberg (med dramat *Lea och Rakel*), av 30-talets borgerliga prosatörer Olle Hedberg, Sven Stolpe, Walter Ljungquist, Arvid Brenner och Nilsson-Piraten, av 40-talisterna Ahlin, Arnér och Aurell samt Dagerman med en postum samling. Efter dem träder så den nyaste generationen fram med skilda inslag. Året 1955 ger belägg på det kända förhållandet, att en årsproduktion inte domineras av decenniets särskilda författare utan alltid ger utrymme åt många stämmor, riktningar och åldrar.

Bo Bergman, den äldste av dem alla, har med *Den förrymda själen* skapat en roman, som i lika hög grad kan kallas en tänkebok, där han med ålderns resignation ger uttryck åt den livssyn som förblivit hans alltifrån Marionetternas tid. Boken handlar om hovrättsrådet Arvid Clerck, som har förlorat sin själ. Det har gjort honom passiv, främmande för livet. Så ovanligt är hans fall inte, det vet han, men de flesta brukar inte vara medvetna om förlusten. I det avseendet har hovrättsrådet ett övertag, fast det känns plågsamt. Han vet, att »för att stå ut med livet måste vi ha något som lyfter oss över det». Men vad? Det kan endast själen ge svar på, ty »själen är livets drivkraft, är det dynamiska kravet. Modet. Hänförelsen. Tron. Lovad i evighet vare den källan, ur vilken mänskligheten sedan urminnes tider druckit hälsa och glädje». De orden är sprungna ur Bo Bergmans hjärta. Han har ofta varierat temat i sin dikt. Livets hopplöshet har han genomskådat, men han vet, att innerst i oss finns något som kan lyfta över vardagen: de stora, stilla stunderna, då gudomsrösten blir förnummen. Boken ger en rekapitulation av hov-

rättsrådets uppväxttid och familjemiljö med ett misslyckat äktenskap som huvudupplevelse, och så skildras de ensamma åren i den fäderne-ärvda våningen vid Järntorget. Han har frivilligt flytt in i sin ensamhet, han har avstått därför att livsviljan inte finns längre. Så förnimmer han plötsligt, en junikväll med ljumt regn, liksom en känsla av tyngdlöshet, av ljuv befrielse. Han tolkar det så, att själen kommit på besök, och i den stunden av lycka och frid passar han på att göra sin sorti ur livet. Hovrättsrådet får till slut uppleva en motsvarighet till diktarnas inspirationsstunder. *Den förrymda själen* är en Bo Bergmans *De senecute*, stämd i moll, men samtidigt med en ungdomlig friskhet och spänst i stilen och en skärpa i debattinläggen, som man känner igen hos denne klarhetens och vettets ordkonstnär. Här finns både meditation och värjstötar, och här finns stämningsmjuka lyriska anslag, främst i de stockholmska naturstyckena, som ger ton och färg åt både ett förgånget och ett nutida. Vemod, poesi och levnadsvisdom präglar den åldrade diktarens nya bok.

Bo Bergman skildrar egentligen ett nu, men för läsaren kan skildringen te sig som något förgånget, eftersom huvudpersonen så ofta har anledning att blicka tillbaka. En rad yngre författare har avsiktligt vänt blickarna till sitt eget förflutna. I första rummet gäller det *Eyvind Johnson*. I *Tidens gång* fortsätter han den undersökning han påbörjade med *Romantisk berättelse*, nämligen att med utgångspunkt från den självbiografiska *Olof-romanen* lyssna vidare på sitt yttre och inre livs utveckling men göra det på ett mindre omedelbart, mer reflekterande sätt och i en kompositionsform, som han tidigare experimenterat med men nu byggt ut i närmast musikalisk, kontrapunktisk stil. Hans bok är i första hand självvrannsakn men dessutom ett försök att ge en bild av »konstens villkor i min egen tid», hur det gick till att slå sig fram som diktare under mellankrigstiden. I den nya volymen är *Olle Oper i Paris*, stundom i Berlin, har två böcker bakom sig och skriver ytterligare fem. Det motsvarar precis Eyvind Johnsons 20-talsproduktion. Kärnan i boken är berättelsen om *Oper*s Parisår. Där finns skildringar, som ger atmosfären precis, liksom insupna med alla sinnen på en gång, och där finns episoder av utsökt berättarkonst, t. ex. om den kväll då *Oper* blir barnafader. Tidigare har Eyvind Johanson skildrat samma tid och miljö i *Stad i ljus*, men ämnet varken varierar eller upprepas i *Tidens gång*, utan nya synpunkter, förändrade aspekter sätts in på det som då var ett nu och nu är ett förgånget. Just i detta förhållande ligger problemet. Eyvind Johnson är inte bara skildrare utan främst återerinnare, återberättare av upplevelse som kan ses på många sätt och måste ses från skilda synpunkter för att bilden skall bli sann, ty »så rik är en människosjäl, att den kan uppdelas på femtioelva typer och ändå kan var och en av dem vara en sann människosjäl». Han nöjer sig med tre: *Oper*, hans forna jag, Yngve Garans, hans nuvarande jag, och Greger Garans, hans sociala och politiska intressens jag och hans tänkta jag under andra upväxtförhållanden. »Konsten, det är att återföra allt i balans», får *Oper* en gång säga. Det lyckas egentligen aldrig, men teoretiskt kan det ske, illusionen kan nås i ett saligt ögonblick: »allt får ordning och mening, det onda, det goda, mörker och ljus, allt i balans: konstens ögonblick». Så försvinner häg-

ringen: »men ögonblicket strax före är fint: känslan av vila i intet, av balans». Så diktar Eyvind Johnson, i ständigt försök att få nuet och det förgångna att belysa varandra, analytiskt, syntetiskt, kontrapunktiskt, symfoniskt, för att nå sanningen i en konstnärlig harmoni. Han gör det inte lätt för sig, inte heller för läsaren, men det är den sanne artistens drift som tvingar honom. De båda romanerna ger inte bara honom själv utan också hans tid, det splittrade, oroliga, livshungriga 20-talet med dess bittra desillusion och heta iver att börja på nytt och med dess ungdomsfriskhet i trots mot alla hårda törnar.

På ett mycket mindre komplicerat sätt berättar *Erik Asklund* sin utvecklingshistoria i serien om *Manne*. I *Yngling i spegel* har Manne hunnit upp i de övre tonåren, jobbar i olika fack, till sist i en skrivmaskinsfirma, visar goda tag men har sitt egentliga intresse i böckernas värld. En dag blir han uppsagd, och eftersom han fått in en och annan skrivprodukt i söndagsbilagorna, beslutar han att bli fri litteratör. Han känner sig hemma, inte i kontoristernas Klara utan hos de fria »bröderna i Klara». Något fäste har han dock inte. I första maj-tåget följer han clarteisterna, men sedan driver han kring för sig själv. I slutscenen ser vi honom och en flicka le mot varann i majsolen. Boken är så komponerad, att varje kapitel inleds med några ord om vad Manne ser i sin spegel. Det börjar med hans debutrakning, fortsätter med olika slags självbespeglingar men slutar med ett utrop: »Lägg bort din spegel! Vänd dina blickar mot människorna, dem som har samma problem som du!» Manne upplever litet av varje men främst otillfredsställelse: arbete som är likgiltigt, ett hemliv som blir alltmer främmande, erotik som inte släcker törsten — bara dikten kan föra honom till rastställen som vederkvicker. Så har Asklund givit sin version av arbetarpojken väg till författarskapet. Det har skett på ett mycket sympatiskt sätt, vardagsrealistiskt, övertygande, med en stilren prosakonst och med en stockholmsk förankring, som skänkt honom förmågan att liksom i förbigående skissera upp stämningar och situationer av utsökt konstnärlig verkan.

Också *Tage Aurell* har slagit in på minnesromanens väg. Boken heter *Viktor* liksom huvudpersonen, som är en skolpojke i brytningsåren, funlig och tafatt, med vilsen pubertetsoro i kroppen. Han kompenserar sig med drömmar, bl. a. att bli komminister, väldig i vältalighet men ödmjuk i sin kallelse, där han sitter med pipan i mun i sin prästgårdstrygghet. En gång får han verkligen vikariera på predikstolen, men då han strax därefter blir lurad till ett stadigt rus och upptäcks, får han respass från herdetjället. Slutscenen visar honom samman med en ung lärarinna, som också misslyckats. Med hennes hjälp kommer han över från drömerier till verklighet. Allt detta är egentligen mycket ordinärt och flere gånger förr berättat. Att man ändå lyssnar beror på Aurells egenartade skärpa och intensitet i stilen och på hans förmåga att välja ut och levandegöra de väsentliga episoderna i skeendet. Man kan nämna sidorna om den hunsade läraren som så grymt blir besviken i det ögonblick han tror sig ha fått upprättelse, eller om den till det yttre så fryntlige patronen, vars livstragik obarmhärtigt avslöjas för Viktor under hans informatorstid.

Ingen av de moderna författarna har i så hög grad som *Jan Fridegård*

hämtat stoff från de egna upplevelserna och erfarenheterna. Hans senaste bok, *L y k t g u b b a r n a*, handlar om hans barndom fram till första skolårets slut och om hans föräldrar. I yttre avseende händer bara det, att föräldrarna som statfolk flyttar från en bonde i Uppland till en godsägare i Sörmland. En del av skeendet är sett från pojakens synpunkt, det mesta från föräldrarnas. Ladugårdskarlen From och hans gumma har Fridegård flere gånger tidigare skildrat, främst i Porten kallas trång och Vägen heter smal. From är glad och levnadsfrisk, fylld av en modig revoltanda, hans gumma har präglats av läsarfrohets tunga allvar och tåliga underkastelse. Äktenskapet ser omaka ut men är slitstarkt och rejält. Vad Fridegård berättar om, är en tillvaro närmast i släkt med trälldom, där fattigdomen inte tycks gå att övervinna. Och dock var det värre i tidigare generationer, det styrks av den autentiska bouppteckning, med vilken boken avslutas. På ett ställe heter det: »Framåt syntes bara mörker, arbete, trasor, löss, råttor, tandvärk, strömning och potatis, grannar som blängde.» Fridegårds realism är obönhörlig. Ändå är *L y k t g u b b a r n a* ingen fränt eller dystert anklagande roman. Den liksom får ton av Froms livsglada humör. Fridegård har velat minnas så mycket som möjligt av barndomens ljusa stunder och så har han skrivit en bok, där — den ofta bistra verkligheten till trots — upplandsommarn värmer och lyser, fläktar och doftar och minnesbilderna tonar ut i tacksamhet över det hem, som Froms förmådde skänka de sina. Den tonen är inte främmande för den forne himlastormaren, därför att han äger en så förfinad känsla för sin upplandsbygd och därför att hans stilkonst har en mjukhet, en musikalitet, som med omedelbar äkthet kan uttrycka sådana stämningar.

Från Fridegård är steget inte långt till den historiska romanen. *Moa Martinsons Kvinnorna på Kummelsjö* har en viss anknytning till den miljö Fridegård berättar om. Närmast ansluter den sig emellertid till hennes tidigare historiska romaner från Östergötland. Den här gången berättar hon om en driftig och framgångsrik patron på 1860-talet, vilken dock visar sig svag och vankelmodig särskilt i fråga om kvinnorna på gården. Han är ofrälse men gift med en grevinna, som en vacker dag grips av iver att aktivt ta del av husets skötsel. Med hjälp av de andra handlingskraftiga kvinnorna, som därtill alla är vackra, kommer en rad förbättringar till stånd, och patronen befrias från allt gammalt trassel och kan starta på nytt. Den historiska färgen är sparsamt antydd och det hela en smula lättvindigt hopkommet, men det finns åtskilligt kvar — den rappa, ehuru mångordiga berättarlynne, som skänkt Moa Martinson en plats bland våra ursprungliga berättare.

Den mest genuina, om man så vill den mest traditionellt utförda historiska romanen svarar *Peter Nisser* för. Hans *Vredens födelse* fortsätter en tidigare bok, *Den röda mården*, och är en krigsroman från anno 1706, då Rhensköld segrade vid Fraustadt. Numer skulle det knappast löna sig att på fornstort manér skildra krigisk bravur och ingen ids väl heller göra det. Nisser är också inriktad på det hemska, det kraftödade, det enformiga, kropp och själ fördärvande i krigets hantverk. Slaget vid Fraustadt, sett från dragonofficieren Simon Wessels synpunkt, är ett enda sammelsurium av svett och blod. Wessel har varit svart får i familjen, nu är han en härdad, hårdför kavalleriofficer, som kan sitt yrke

men inifrån bränns sönder av det. När han vid en oförmodad hempermission blir kommenderad att leda en straffexpedition mot bönder i grannbyn, gör han sin plikt men kan sedan inte längre stanna kvar. Krigaryrket har uppslukat honom. Det bästa i Nissers bok är blicken för denna själsliga process, därnäst kommer den rappa, livliga berättartonen. Visserligen är dialogen fylld av moderna glosor och visserligen lyser Nissers gamla lust för våldsamma inpass och dramatiska arrangemang igenom, men han har otvivelaktigt sin Pegas på bettet trots den snabba galopptakten och hans bild av det svältande rikets och den tröttkörda karolinska arméns vardag bär vittne om äkta inlevelse.

Romandebutanten *Olle Mattsson* låter händelserna i *Johannesblotet* försiggå i en bohusländsk by för sextio år sedan. Men denna historiska roman är i lika hög grad skälmbhistoria och burlesk saga. Skotten McFonie är patron på orten, en råbarkad dränghetsare och djurplågåre. Mitt bland de hunsade byborna uppträder så en apart ung man. Manuel Rifvandal, vars fädernegård patron lurat åt sig. Frivilligt lämnar han sin stuga och slår sig ner i fattiggårn, Loppkistan. Han tycks inte bry sig om det jordiska, har »sein Sach' auf Nichts gestellt» och skojar friskt med ödet och medmänniskorna. Men han är också Picaro och Figaro i denna skälmbroman. Efter hembränningsförbudet har byn fått lov att blanda ihop sitt gamla recept av Johannesört och andra ingredienser med köpesbrännvin hos handelsman. Men Manuel letar fram den jätttestora hembränningsgrytan från fordom och startar egen tillverkning i fattiggården. Det sker en het torrsommar, då allt i naturen törstar. Boken handlar om hur detta johannesblot livar andarna, förändrar tillvaron, leder till McFonies fall och en rad tragiska och lyckosamma förvecklingar, tills äntligen regnet kommer och allt återgår till ordningen. Mattsson berättar om detta i en färgrik stil med undermeningar och symboler — främst törsten i många former — och med en berättarglädje, som ibland kan bli alltför bullersam och krusidullisk. Han har uppenbar glädje av att visa sin tekniska kunnighet i frän realism, fantasifulle masscener och frisk balladton med också i en finstämd lyrik, och den tonen verkar mest äkta av allt. Och sin lust att fabulera har han mycket övertygande demonstrerat.

Sven Stolpes Fru Birgitta ler handlar om Vadstenaklostrets plundring 1539. Det är en regelrätt berättad roman, slagkraftig i dialogen, fylld av en brokig samling människor och händelser. Stolpe har inte främst koncentrerat sig på personskildringen utan på tidsatmosfären under ett skede, då medeltid och reformation så dramatiskt drabbade samman, och för detta ändamål är det ett verkligt gott grepp att låta Vadstenaklostret bli romanens kärna, eftersom det stod fram som centralorganisationen för en rad dotterkloster runt om i Europa och Birgitta själv är vår medeltids enda internationella gestalt. Stolpe låter oss givetvis märka tragiken i det som skedde, och han har även på ett effektivt sätt gått till motanfall i skildringen av den nya lärans män. Men det har inte alls skett i stil med Rydbergs gestaltning av den råe mästare Lars i Vapensmeden. Tvärtom låter Stolpe sin lutherske förkunnare vara en ung idealist, som känt befrielse av de nya tongångarna om sola fides men missförstått innebörden i det drastiska ordet pecca fortiter, synda kraftigt. Själv följer han inte rådet men hans förkunnelse leder andra på avvägar

till obotligt fördärv, och förtvivlan blir hans egen enda vinning. Gentemot honom står klostrets människor, nyanserade på olika sätt men alla demonstrerande vad katolsk tro innebär, främst ståndaktighet grundad på vissheten om att kyrkan alltid skall överleva. Det är därför Birgittabilden kan le mot de sina, fast verket i yttre avseende förödes. Gustav Vasa träder fram i ett par effektfulla scener (bl. a. med tandvärk som botas av abbedissan) och i bakgrunden skymtar en ryttare på väg in i smålandsskogarna: det är Nils Dacke. Stolpe har visserligen sitt eget ställningstagande klart, men han visar ändå en måttfullhet och förståelse för händelseförloppets bakgrund, vilket gör skildringen mycket verkningsfullare än en framställning enbart i svart och vitt skulle göra. Det kan tilläggas, att han aldrig kommit den naiva, folkliga berättelsens ton så nära som i episoden om Petrus hovslagare och Aron grovsmed. Artistiskt sett är det bokens bästa avsnitt.

Frågan om det religiösa inslaget i modern diktning hör till de ständigt debatterade, inte minst därför att man stundom sökt tvångskommendera in författare i bestämda fällor. Att drag av sökande och spörjande, av oro och hemlöshet, av längtan efter fäste och förklaring ofta framträder är tydligt nog, men lika uppenbart är det att diktarna helst vill söka och spörja på egen hand, inte låta inränga sig i någon grupp eller tro. Domprosten *Olle Herrlin* har i *Den yttersta gränsen*, en samling välavvägda och genomtänkta studier, där bl. a. Pär Lagerkvist och Karin Boye behandlas, formulerat termen »troende utan tro». Den träffar rätt, därför att den ger rum åt både tros längtan och sökandet och därtill åt kravet på oberoende. Hos *Olle Hedberg*, *Lars Ahlin* och *Sivar Arnér* kan man finna varianter av denna situation.

Olle Hedberg är gärna romanförfattare och kåsör på en gång. I *Dockan dansar, klockan slår* är han bådadera mer öppet än förr. I särskilda avsnitt anställer han helt personliga betraktelser. Han leker med sina dockor. »Då och då spritter jag till, ty jag hör någon gå bakom kulisserna.» Dockorna har ett dockskåp, som noga beskrivs. I nästa kapitel får de liv, och så får vi följa spelet i en rad kapitel, som alla har noggranna scenanvisningar och är rumsligt begränsade. Än en gång är det fråga om det burgna borgerskapet på Östermalm, skildrat på det diaboliskt avslöjande sätt som Hedberg är svensk mästare i. Men grosshandlarparet har en dotter, Märta, och hon har begåvats med gott humör och en harmonisk läggning. Sådana egenskaper gör sin bärare fri, sund och modig, men de är också farliga, ty »det är med ett nästan moraliskt ogillande som de feга observerar de modigas mod». Vi följer Märtas öden över ungdomsbesvikelser och genom ett äktenskap av lagom rumstemperatur till den dag då hon fått sin dödsdom av läkaren. Det är en födelsedag, barnen uppvaktar, allt är idyll och omtanke på ytan men omedelbart därunder tjuvnytt, krokben och sparkar, avund och hätskhet, det hela obevekligt avslöjat av Hedbergs röntgenkamera. Bara Märta är som vanligt. Hon har alltid känt sig ensam på jorden men samtidigt »i samband med något annat — med någon som de andra inte känner. Inte ännu. Nej inte ännu.» I slutscenen förkroppsligar hon diktarens stillsamma önskan: »Ja tack. Jag vill gärna ikläda mig en annan skepnad än människans. Gör mig ny och bättre.» De övriga personerna skärskådas med

roat leende eller dräpande satir eller öppen avsky. Livsledan, människo-föraktet lyser igenom. En av scenerna hör till höjdpunkterna i Hedbergs produktion: societetspastorns brölloppstal på temat Den blomstertid nu kommer, avslöjat som publikknipande oratorisk prestation och rutinjobb på en gång. Men just efter detta bravurnummer avbryter sig Hedberg, söker ge en förklaring till pastorns situation och medger i det sammanhanget, att han själv äger åtminstone den likheten med Dante, att han har lättare handlag med Inferno än med Paradiso. Helst ville han vara den snälle rövaren: »tiga, dö och bli salig». Nu känner han sig som den försunlige missionären som övergått till att samla exotiska djur för vetenskapliga expositioner. Tycker han sig vara i släkt med den orerande, munvige pastorn, som han så dräpande avslöjat? Är missionären trött på att dissekera underliga djur, det lekande barnet på dockteatern? Hör han själv klockan slå i kulisserna? Bakom spelet tycker man sig ana en underlig oro, ett lyssnande i annan riktning, en outtalad längtan, och innerst inne är det detta som ger spänning och liv åt denna gripande roman, så fylld av Hedbergs kvickhet och psykologiska skarpsynthet men samtidigt av en obetvinglig längtan till något långt bortom fiktionernas värld.

Lars Ahlins Kvinna, kvinna handlar om kärlek, den sinnliga, den äktenskapliga, den religiösa. »Kärleken upphäver all styrelse. Den dödar alla krav. Den kastar lagens tusen bud överända. Äntligen möter människorna här på jorden det som är helt annorlunda, och då går något under. Vad är det som går under? Skulden går under tillsammans med självrättfärdigheten.» Vad Ahlin tycks vilja hävda, är att den kärlek, som förenar både eros och agape, både sinnligt och översinnligt, blir förverkligad på jorden, då man och kvinna förenas till ett med kropp och själ, och att detta kan ske först när båda kommit ut ur sin själviskhet, sitt eget köns självhävdelse. Ahlin tillfogar här ett egenhändigt hopsatt ord, som har magisk verkan, därför att det kan läsas lika bra från båda håll: »domsmod». Det betecknar ett tillstånd, då man kommit utanför det egna jaget och därmed objektivt kan bedöma både sig själv och andra. Då är man fri och mottaglig för den riktiga, livgivande kärleken. Denna livssyn är invävd i romanen och romanen i sin tur vävd i konstfulla mönster, brokiga som en allmogematta. Här finns kulturhistoriska skildringar från fäbodliv och järnbruk, från stuarjobb och marknadsfärder, visor och berättelser av folklig åskådlighet, hemska, komiska, underliga, gripande om varandra, men genom allt löper ränningen, hur den driftige men fattige Torgny skall på allvar bli ett med sin hustru, bonddottern Ester, som stannat i fäboden och sänt honom till kusten för att söka arbete i stället för att låta honom stanna och bygga deras hus. De båda hör samman och skall leva samman. Men det manliga och det kvinnliga står i strid med varandra i världen. Torgny frestas av det mans-manliga inom sig och känner hotet från det urkvinnliga, som kan förkväva det manliga i hans väsen. Allt det han upplever på sin färd mot kustlandet, historierna som berättas, mar-drömmarna som pinar honom, möjligheterna som yppar sig, blir till argument och vapen i den strid han för med sig själv. »Kvinna, kvinna» — skall han söka behärska henne, förlåta henne, övervinna driften till henne, låta henne få herraväldet? Hans upplevelser, hans grubbel, hans längtansdrömmar vidgar hans syn och fördjupar hans inre, tills han slutligen

känner sig nå fram till det rätta domsmodet, och då kan han ta konten på ryggen och hoppfullt vända åter till sin kvinna. Han känner sig under hemfärden i stånd till att förena det svårförenliga: »krav och kärlek, lag och evangelium, gick hans steg». Lars Ahlins roman är en exempelpredikan över en mycket svårhanterlig text. Det är inte lätt för honom att ge den någon entydig tolkning, men han strävar och spanar efter lösningen. Det sökande, spörjande draget förenar han med en frodig, fabulerande fantasi, som han ger fritt utlopp åt och som skänker färg och liv åt denna berättelse, där de olika sidorna i hans författarskap bättre än tidigare kommit i balans och där han visar, vilken äkta diktare han är.

Till sökarna och spanarna hör också *Sivar Arnér*. Han har grubblat över verklighetens väsen och meningen med att leva, över rätten och den gudomliga nåden. Ofta har det skett i en skildringskonst som på en gång är vardagligt realistisk och underfundigt symbolisk, och så förfar han också i romanen *Fyra som var bröder*. Den är berättad på ett enkelt, lättflytande språk, dialogerna har det talade ordets tonfall och scenerna växlar i snabb följd. Handlingen försiggår i en modern storstad men händelseförloppet erinrar närmast om den symboliska sagan. Och den sagans mening är inte lätt att tyda. De fyra bröderna, eller halvbröderna, representerar var sin människotyp och livssfär. Nummer ett är den pedantiske ämbetsmannen med förmyndarprägel, korrekt till okänslighet, helst när det gäller hans eget skinn. Om nummer två får man veta, att han genom en olyckshändelse bär skulden till sin lilla dotters död och att hans hustru i förtvivlan däröver antänt hemmet och gått under i lägorna. Han har blivit en utanför-människa utan pretentioner, levande i skymundan. Den tredje börjar som försäljare av polermedel, och med de erfarenheter av vanligt folks reaktioner som han fått under yrkesutövningen, övergår han till att bli propagandist och pamflettskrivare för att till slut bli ledare för en politiskt revolutionär rörelse. Den fjärde är fotograf och erotoman, tydligen representant för det egocentriskt estetiska livet. Handlingen rör sig kring den tredje broderns revolutionära verksamhet. Det slutar med att han blir skjuten, mer eller mindre av våda. De återstående bröderna samlas i moderns hem till ett resonemang om vad som förevarit. Samtalet kan tyda på att Arnér är böjd att mer tro på ett matriarkat än på det hittillsvarande manssambället, vilket han i brödernas karakterisering givit en så skrämmande gestaltning av. Dock kanske den andre, den filosofiske brodern får lämna hans recept för möjligheten att uthärda. Vi och alltsammans, säger han, är en värld som Gud har skapat fram ur sig själv och sedan har till föda. »Av den anledningen gör han den. Till det ändamålet finns den.» Därför skall vi inte spjärna emot och protestera, inte gruva och ångra. Det låter förtvivlat, outhärdligt, men, heter det, lägg märke till ordet Gud, det är det väsentliga. Det betyder, att »detta som verkar elände, ändå är något gott». Gud är inte någonting snällt och välmenande men ändå någonting gott: »god fast utan misskund». Och därför härdar jag ut: »jag kan räcka fram till en glädje som ingen kan förstöra för mig. Jag får en styrka som är tillräckligt stor för vad jag behöver.» Arnér har denna gång inte riktigt lyckats förena fabulering och förkunnelse, inte förmått gestalta sin livssyn så att bokens människor på allvar fångar intresset. Men i sin demonstration av ett menings-

löst eller meningsfördolt förlopp visar boken likväl, med vilken sökande iver denne troende utan tro har strävat fram till ett minimum, ett fäste trots allt i en förtvivlad värld.

STORMAKTSPOLITIK FÖRE FÖRSTA VÄRLDSKRIGET

DET DIPLOMATISKA FÖRSPELET TILL ÖSTERRIKE-UNGERNS
ANNEXION 1908 AV BOSNIEN OCH HERCEGOVINA

En med hänsyn till ämnet ganska unik doktorsdisputation ägde den 12 dec. 1955 rum på Stockholms högskola. Då försvarade förste arkivarien vid utrikesdepartementets arkiv, filosofie licentiaten och juris kandidaten W. M. Carlgren en avhandling med titeln *Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906—1908* (XII + 334 s., kartbil., Almqvist & Wiksell, Uppsala 1955). Författarens anställning sedan ett tiotal år tillbaka vid utrikesdepartementets arkiv kan väl sättas i samband med ämnesvalet och har naturligtvis gjort honom särskilt skickad att ta itu med den specifikt diplomatiska och utrikespolitiska sfären. Disputationsakten gav också övertygande belegg för att förf. inte valt fel ämne. Man fick nog lätt det för förf. ingalunda demeriterande intrycket, att han visste mycket mer även om centrala ting i avhandlingen än vad denna egentligen innehåller. Hans försvar föreföll i varje fall på något sätt suveränare och mera nyanserat än den tryckta framställningen. Detta kan dock åtminstone till dels ha berott på fakultetsopponentens, docent Kjell Kumliens, visserligen sarkastiska och spirituella men alltför modesta kritik.

Det ämne avhandlingens titel anger kan kanske synas både speciellt och begränsat. Så är emellertid djupare sett inte fallet. Man har inte läst många sidor förrän man erinras om det gamla problemkomplex som kallas den orientaliska frågan, denna invecklade härva som väl ytterst få behärskar in toto och som i sinnevärlden präglade och tidvis t. o. m. dominerade stormakternas politik på 1800-talet. Det är kraftiga svallvågor från dessa mäktiga rörelser in i vårt eget århundrade från de berörda folkens och staternas liv som förf. velat närmare undersöka för ett kort men viktigt tidsskedes vidkommande. Men dessutom innehåller avhandlingen betydelsefulla moment av den uppmarsch till första världskriget som tillkomsten av trippelententen mellan England, Frankrike och Ryssland utgjorde, konkretiserad i Izvolskijs trots alla »snedsteg» åt den andra maktgruppen med obönhörlig konsekvens genomförda omläggning av Rysslands utrikespolitik, som främst resulterade i den rysk-engelska pakten av den 31 aug. 1907. En huvudlinje i dr Carlgrens avhandling är just Izvolskijs oerhört försiktiga politik visavi Österrike-Ungern, som I. ända fram till den österrikiska annexionen av Bosnien och Hercegovina ej avvek ifrån i stort, och över huvud hans samarbete med Wien under de första åren av Aehrenthals, den andre huvudpersonen i avhandlingen, utrikesministertid. Det är alltså i första hand fråga om kampen mellan Ryssland och Österrike-Ungern om inflytandet på Balkan och på det i upplösning

stadda Turkiet, i vilken övriga stormakter, främst England, naturligtvis också blandade sig. I sista hand och för en eftervärld var detta spel, som docent Kumlien erinrade om, en strid på liv och död för tre därom mer eller mindre medvetna stormaktsregimer, för vilka dödslockorna redan börjat ringa, nämligen det turkiska sultanatet, det ryska tsardömet samt den kejserliga och kungliga österrikisk-ungerska monarkien.

Denna utveckling med tyngdpunkt på förhållandet mellan Ryssland och Österrike-Ungern under Aleksandr Izvolskijs och Alois Aehrenthals två första år som utrikesministrar 1906—08, närmare bestämt från Izvolskijs investitur den 12 maj 1906 — Aehrenthal utnämndes dock först den 25 okt. s. å. — till utbrottet av den ungturkiska revolutionen den 22 juli 1908, är det centrala i avhandlingen. Detta huvudavsnitt får stödet av mycket grundliga och välformulerade tillbakablickar från sekelskiftet och tidigare. En naturlig utgångspunkt bakåt i tiden är naturligtvis Berlinkongressen 1878, då ju orient- och balkanfrågorna över huvud »reglerades». Emellertid saknar man ganska snart under läsningen rekapitulationer *f r a m å t* i tiden, även rent antydningssvis. Sådant behövs emellertid inte bara för att friska upp en läsares eventuella kunskaper om sammanhangen utan också i största allmänhet för perspektivens skull. Förf. lämnar en säger en sådan mera detaljerad resumé av utvecklingen efter sommaren 1908, låt vara i en not men ändå ytterst välgörande; det gäller där främst det öde som Aehrenthals stolta järnvägsplaner på Västbalkan fick (s. 290 f.). Några sådana sammanfattningar till, gärna summariska, hade säkerligen kunnat inpassas utan alltför mycket besvär. Detta som sagt inte bara i orienteringssyfte utan även för att tillfredsställa den fullt legitima mänskliga urinstinkten att få veta »hur det gick».

I anslutning till det nyss sagda kan man med ännu större bestämdhet framhålla, att förf. varit alltför restriktiv i fråga om det biografiska, vilket fakultetsopponenten också anmärkte. Det biografiska ger nämligen också det upplysningar av värde även för sakfrågornas behandling. Izvolskijs och Aehrenthals namn finns i fetstil på avhandlingens omslag och de är som sagt de två huvudpersonerna. Ändå saknar man om dem mycket som förf. utan tvivel känner bättre till än de flesta och som f. ö. finns i flera av de skrifter han hänvisar till. Har man *n å g r a* förkunskaper om dem, kan man kanske gissa sig till en del i alla fall och framför allt utläsa mycket ur deras handlande, så som förf. utlägger det, men det är inte nog. Samma brist gör sig kännbar även om ett par andra mera framträdande personer i avhandlingen.

I detta sammanhang kan kanske också påpekas, att personregistret är alldeles för magert. Ett personregister som inte upptar namnen i fotnoterna kan inte bli tillfredsställande, i synnerhet inte när dessa fotnoter som hos förf. är både tal- och sakrika, dessutom ofta av central betydelse för framställningen. Vidare medtas ej i personregistret t. ex. Nikolaj II i de fall han endast kallas »tsaren», vilket självfallet leder till ett besvärligt letande om man vill återfinna honom i något sammanhang under enbart titeln. I övrigt är inte mycket att invända som inte hänför sig till olika syn på sak- och personfrågor, varom mera nedan. Avhandlingen är mycket klart disponerad och akribisk i fråga om detaljer. Förf:s påstående s. 92, st. 2, att utrikesministrarna i Ryssland »früher», dvs. före

Izvol'skijs tillträde som utrikesminister i maj 1906, skulle ha avlöst varandra tämligen ofta (»der früher ziemlich häufige Wechsel»), innebär emellertid en viss överdrift. »Tidigare» kan i varje fall inte gälla mera än femårsperioden 1895—1900, då visserligen Lobanov fungerade endast åren 1895—96 och Michail Muravjev — ej att förväxla med sin frände, Izvol'skijs kusin Nikolaj Muravjev, romambassadören och förre justitieministern — de fyra åren 1897—1900, medan Izvol'skijs närmaste företrädare Lamsdorff fungerade åren 1901—06. Men dessförinnan var ju Giers — befryndad med den svenska släkten Gjers — utrikesminister 1882—95 (tf. 1880—82) och Gortjakov 1856—80! Att en eller annan mindre namnkunnig tf. utrikesminister fanns någon kortare tid i skarvarna mellan de nu nämnda ordinarie utrikesministrarna förändrar ju ingenting i sak. Det är nämligen de ordinarie innehavarna av utrikesministerportföljen, de ledande männen bakom utrikespolitiken i Ryssland som det rimligen måste vara fråga om.

Ett betydande intresse i Carlgrens avhandling erbjuder det källmaterial som kommit till användning. Det redovisas på ett föredömligt sätt även såtillvida, att man kan läsa förordet som en kommentar till det viktigaste i detta material. Huvudkälla som också nämnes först, bland det otryckta materialet alltså, har varit ett enligt förf. föga utnyttjat arkiv — märkligt nog med tanke på den överflödande rika tryckta litteraturen på området — nämligen Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien, där dr Carlgren bedrev forskning under åren 1951—54. Det ingår numera som Abteilung I i Österreichisches Staatsarchiv och innehåller först och främst det forna österrikisk-ungerska utrikesministeriets arkiv med flera serier »Geheimakten» och därutöver främst inkomna akter från de olika »ambassaderna hos stormakterna och från beskickningarna i balkanstaterna, Tokyo och Köpenhamn, där tack vare de dynastiska förbindelserna flera ledande ryska diplomater med Michail Muravjev och Izvol'skij i spetsen varit sändebud och hade goda försänkningar. Vidare finns där kejsartidens sändebudsarkiv från Berlin, Konstantinopel, Paris och S:t Petersburg, akter från kejsarens s.k. kabinettsskansli samt privata arkiv efter den 1914 i Sarajevo mördade tronföljaren Franz Ferdinand samt ambassadören i London Mensdorff. Aehrenthals och den senare berlinambassadören (1914—18) Hohenlohes arkiv har förf. fått ta del av genom efterlevande innehavare av arkiven. Slutligen hänvisar förf. till några få nummer i vårt eget utrikesarkiv samt i Public Record Office.

Ett lika intressant som upplysande kapitel är de källor förf. nödgats avstå från, alldeles oavsett att allt i ett överväldigande material inte gärna kan pressas in i en enda avhandling.

Först bland otryckta källor som ej kunnat komma till användning är då att nämna de ryska, av orsaker som inte behöver närmare specificeras. Detta kompenseras dock i någon mån av den nämnda serien akter från den österrikisk-ungerska ambassaden i S:t Petersburg jämte det österrikisk-ungerska ambassadarkivet därifrån samt framför allt av det tacknämliga förhållandet, att förf. kan läsa ryska; därigenom har han satts i stånd att komplettera mycket som för de flesta andra forskare skulle ha varit oåtkomligt. Värre är det med exempelvis Public Record Office, vars arkiv efter 1902 inte är tillgängligt för forskningen, samt det forna tyska

Litteratur

utrikesministeriets arkiv, som öppnades för sent, år 1954, för att förf. skulle kunna begagna sig av det. En sak att med intresse vänta på för många historiker är en av prof. Hugo Hantsch i Wien utlovad, på dagböcker och korrespondens grundad monografi över Leopold v. Berchtold, som efterträdde Aehrenthal både som ambassadör i S:t Petersburg vid årsskiftet 1906/07 och som utrikesminister i febr. 1912. Men förf. synes redan med hjälp av sitt material ha fördjupat bilden av just Berchtold.

Trots de nu antydda mer eller mindre av omständigheterna påtvingade luckorna i ett teoretiskt givet källmaterial har förf. på ett berikande och fullt självständigt sätt kunnat föra forskningen vidare, ehuru förvisso hårt trängd både före och efter det avsnitt han koncentrerat sig på, 1906—08. Även för detta sistnämnda finns arbeten om olika detaljproblem, på senare år inte minst engelska och amerikanska undersökningar. Dr Carl-gren har därför delvis måst inskränka sig till att sammanfatta, i bästa fall korrigera på någon punkt med hjälp av sitt primärmaterial i det österrikiska statsarkivet. De väsentligheter och nyheter han fått fram hänför sig därför för det mesta till detta material, främst i vad det gäller Izvolskij liksom före honom Lamsdorffs tidvis energiska försök att trots allt stå väl med den av naturen givna arvfienden, den ännu högt respekterade dubbelmonarkien. Man får dock härvidlag inte glömma den allt mäktigare bundsförvanten Tysklands roll — vilket förf. inte heller gör — utan vars hjälp Österrike-Ungern redan på ett tidigt stadium före det första världskriget skulle ha stått sig slätt. Izvolskij var fullt medveten om detta och måste rätta sig efter det föreliggande läget på alliansfronten, där Tyskland, Österrike-Ungern och Italien alltjämt hölls samman av trippelalliansen. Den överlägset skicklige franske romambassadören Camille Barrère hade dock redan strax efter sekelskiftet förmått Italien att i hemlighet lossa på banden som förenade Italien med trippelalliansen, ett desto lättare arbete som Italien liksom Ryssland i Österrike-Ungern såg en rival på de flesta områden. I Frankrike blev den mot de tysktalande folken oförsönliga Clemenceau konseljpresident i okt. 1906 för nästan tre år framåt, varmed den blivande maktgrupperingen mot de båda kejsarrikena i Europas mitt fick ytterligare ett starkt stöd.

Men Izvolskij måste ändå länge vila på hanen. Förf. korrigerar sig själv på en intressant punkt i detta sammanhang: s. 296, noten, rättar han en uppgift i en egen uppsats i *Historisk Tidskr.* 1952, att krisen i febr. 1908 med anledning av Aehrenthals energiska framstötar till förmån för den s. k. Sandjak- eller Novibazarbanan (Novi Pazarbanan) på Västbalkan skulle ha sprängt Rysslands och Österrike-Ungerns *entente à deux* från år 1897, som sedermera påbyggdes med Mürzstegöverenskommelsen 1903 om Macedonien och den österrikisk-ungerska neutralitetsdeklarationen 1904 under rysk-japanska kriget. I själva verket fortsatte Izvolskij att överbrygga motsättningarna, trots Aehrenthals många järnvägsprojekt på Balkan, trots den inhemska mer eller mindre panslavistiska propagandan, som inte minst riktade sig mot Österrike-Ungern, och trots framför allt sina egna yttersta syften att i förbund med England och Frankrike förbättra Rysslands utgångsläge i händelse av en allmän konflikt. Han var helt enkelt tvungen till detta dubbelspel — liksom visavi Tyskland —, han hade t. o. m. fått direkta order av den skräckinjagande regerings-

chefen Stolypin, som Izvolskij med sin salongsliberala läggning och sitt kvinnliga väsen föga sympatiserade med, att inte dra in Ryssland i några som helst internationella spänningar eller äventyr, svagt, söndrat och oförberett som det ännu var inte minst militärt efter nederlaget mot Japan. Izvolskij och Aehrenthal var alltså på sommaren 1908 i färd med att återuppbygga den nu mer än tioåriga »ententen» mellan sina båda länder, då den nationalistiska revolutionen i Turkiet med ens gjorde slut på Aehrenthals »pénétration pacifique» som järnvägspolitiker på Balkan och slutligen i oktober framtvängde den för den framtida utvecklingen skickeligra österrikisk-ungerska annexionen av Bosnien och Hercegovina.

Dr Carlgren synes anse det såsom tämligen fastslaget, att Izvolskij och Aehrenthal var utan någon nämnvärd konkurrens ä v e n u r r e n t s a k l i g a s y n p u n k t e r, när de 1906 blev utrikesministrar. Men är detta så säkert? Gentemot Aehrenthal kan man ställa en man som ungraren Burián, som på ett synnerligen förtjänstfullt sätt fortsatte sin landsman Kállays pionjärbete med just Bosnien-Hercegovina och sandjaket Novi Pazar, över vilka områden Österrike-Ungern hade förvaltningsmandat, respektive kommunikationsservitut trots att Turkiet fått behålla den formella överhögheten, allt enligt Berlinkongressens beslut. István Burián var utan tvivel och visade sig också efter krigsutbrottet 1914 vara en betydligt mera framsynt statsman än Alois Aehrenthal om än mindre självsäker än denne men släpptes fram till utrikesministerposten först när det var för sent (1915). Burián uppskattades av Aehrenthal efter förtjänst och rekommenderades av honom själv till utrikesministerportföljen hos kejsaren, vilket förf. nämner i en not (s. 100 f.); det skedde i ett i mycket diplomatiska ordalag avfattat meddelande, som Aehrenthal dikterade i febr. 1912 då han endast 58-årig låg för döden. Men kejsaren hade som det också tydligt framgår av Aehrenthals ord redan bestämt sig för Berchtold, vars svagheter Aehrenthal av allt att döma kommit till full klarhet över under B:s ambassadörstid i S:t Petersburg. Det var Berchtolds osjälvständighet men framför allt hans nervositet och bristande balans i krävande situationer, som var så betänkliga för en man i hans ställning. Kanske avgjorde gamle kejsar Franz Josefs val av utrikesminister i febr. 1912 världens öde för några generationer framåt; i stället för den kloke, försiktige och på samförståndslösningar inställde Burián valde kejsaren den visserligen begåvade och briljante men i grund och botten svage och mindre välbalanserade Berchtold. Liksom Aehrenthal var Berchtold en junker av den gamla skolan, båda var reaktionära och feodala till sina tänkesätt men det var ändå stor skillnad dem emellan: A. förstod att på ett helt annat sätt än B. drapera sin antidemokratiska arrogans och använda den för sina syften och dessutom var han personligen tryggheten personifierad. Utan att tappa bort sig i spekulationer kan man nog utan vidare våga påståendet, att såväl Aehrenthal som Burián skulle ha uppträtt på ett annat sätt än Berchtold gjorde efter mordet i Sarajevo på ärkehertig Franz Ferdinand. Aehrenthal hade dessutom öppet reagerat mot sin företrädares, polacken Gołuchowskis utmanande politik mot Serbien. Annexionen av Bosnien och Hercegovina framstod för Aehrenthal som en bjudande plikt i den situation som uppkommit och var dessutom traktatmässigt besegrad och förutsedd i Berlinkongressens protokoll 1878.

Litteratur

— Konkurrenter till Aehrenthal i fråga om utrikesministerportföljen som parisambassadören Khevenhüller och londonambassadören Mensdorff kan uppenbarligen inte ha varit allvarligt på tal, vilket förf. dock inte närmare går in på. Ett val av någon av dem hade rimligen endast kunnat tänkas i ett direkt nödläge när det gällde kandidater.

Gentemot Izvolskijs självskrivnenhet som utrikesminister 1906 kan man ställa Alexander v. Benckendorff, Rysslands ambassadör i London 1903—17. Vid sidan av Izvolskij själv var han den främste förkämpan för Rysslands anslutning till västmakterna efter rysk-japanska kriget, väl sekunderad av sin pendang i S:t Petersburg, Englands ambassadör där Sir Arthur Nicolson, den senare Lord Carnock. (Ytterligare en huvudman för det rysk-engelska närmandet, utom de nu nämnda, var givetvis förre ambassadören i S:t Petersburg, ständige understatssekreteraren i Foreign Office Sir Charles, sedermera Lord Hardinge). Möjligen var Benckendorff för angliserad redan 1906 för att passa den tilltagande ryska, antityska nationalismen, i synnerhet som han inte var »riktig» ryss utan tillhörde den tysk-baltiska adeln — Izvolskij härstammade från Polen men hans släkt hade bott så länge i själva Ryssland att han räknades som fullblodsryss. Kvar står under alla förhållanden, att Alexander Benckendorff var en diplomatisk kraft av högsta klass och bortsett från Izvolskij utan konkurrens bland sina ryska kolleger. Han hade också liksom Izvolskij genom anförvanter o. a. de bästa kanaler till den i personfrågor alltjämt tämligen enväldige tsaren. Troligen trivdes Benckendorff för bra i London för att reflektera på ett så radikalt luftombyte som en förflyttning till utrikesministeriet i S:t Petersburg skulle innebära. Därtill krävdes något av den fanatiska glöd för uppgiften som troligen fanns hos Aleksandr Izvolskij — liksom hos hans österrikisk-ungerska kollega Alois Aehrenthal.

Nyligen avled vid nära 85 års ålder den över hela världen kände brittiske tidningsmannen, förre Timesredaktören Henry Wickham Steed. Med honom bortgick troligen den siste som hade en verkligt intim förstahandskännedom om den tid och över huvud de materier dr Carlgren behandlar i sin avhandling. Med någon förvåning konstaterar man därför, att Steed inte förekommer mer än på ett enda ställe i avhandlingen och där i ett ganska underordnat sammanhang. Nog funnes det väl mera att hämta i Steeds klassiska arbete *The Hapsburg Monarchy* (1913; 4th ed. 1919)? Och i hans tvåbandiga memoarsamling *Through Thirty Years 1892—1922* (1924)? Steed var ju inte bara en sällsynt väl informerad tidningsman med egna erfarenheter från Europas centra — som korrespondent för Times — utan därjämte spion och agent för sitt land. Kulmen i hans levnad var varken hans samarbete med Lord Northcliffe 1918 i den allierade propagandan eller ens hans chefredaktörskap för Times 1919—22 utan det var hans bästa mannaålders år i Wien 1902—13, vilka sålunda omfattar just den tid dr Carlgren behandlar. Det har talats om Steeds otillförlitlighet. Bortsett från att denna brist även finns hos andra författare, så var väl Steeds erfarenheter och även hans kapacitet av sådan klass, att han näppeligen kan fränkännas åtminstone talan i målet. Det synes därför en smula gåtfullt, att han inte fått komma till orda i dr Carlgrens eljest sällsynt kringsynta undersökning.

Carl-Gustaf Thomasson.